

էր • Այժմ իրենց մէջ ալ արթնցած է ազգայնական ոգին , եւ կ'ուզեն ինքնավար Ալպանիա մը հաստատել , վերականգնանցնել եւ զարգացնել ալպաներէն լեզուն , հիմնել ազգային գրականութիւն մը • իրենց հայրենասէր գործիչներէն մին , Տէրվիշ Հիմա , տարիներէ ի վեր կը յիշատարակէ « Ալպանիա » անուն ամսագիր մը՝ նուիրուած ալպանական դատին , եւ հաճոյքով կ'իմանամ որ քիչ ատենէն այդ եռանդուն գործիչին խնամքով պիտի հրատարակուի Ալպանացոց ժողովրդական երգերու հաւաքածու մը՝ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ • Պ. Հիմա միշտ մեծ համակրութիւն ցոյց տուած է զէպ ի Հայերը եւ հայկական գաղտն • Աւելորդ իսկ է ըսել թէ որքան մեր ուշադրութեանն եւ համակրութեանը արժանի է ալպանական շարժումը , եթէ ալպանո-հայ հին սերտ յարաբերութեանց վարկածը զոր ի հանդէս կը բերէ Փառնակ , ապացուցուի , փոխադարձ համակրութեան զօրաւոր պատճառ մը • Իս. Կ'աւելնայ •

« Ալպանիա » ի տերիթին թիւին մէջ սուկայն , Պ. Հիմայի մէջ ատենաբանութիւնը կը ձգտի ապացուցանել թէ Ալպանացիք կը սերին Յոյներէ առաջ Յունաստանը բնակաւորող Պեղասգեաններէն , ու Աղեքսանդր Մակեդոնացին ու Պիւստոը Ալպանացիներ կը համարի • Այդ պարագային ո՛ր կը մնայ Ալպանացոց եւ Աղեքսանդրու նոյնացումը • Եւ ի՞նչպէս բացատրել ամենատարրական բառերու մէջ հայերէնի եւ ալպաներէնի ցոյց տուած նմանութիւնը , կարելի է ըսել նոյնութիւնը • Թրեւեւ պէտք ըլլայ նմանութիւնը որ Աղուանիերը մէկ ճիւղն են Ալպանացոց , գագած Արեւելք հաստատուած , եւ որոնց հետ մեր ազգը ունեցած այնքան երկաւրատեւ մտերմական յարաբերութիւնները Ամէն պարագայի մէջ , հարցը կարեւոր է եւ հետաքրքրական , եւ կ'արժէ որ մեր ազգային գործիչները անոր վրայ ուշադրութիւն դարձնեն՝ քաղաքական տեսակէտով , իսկ մեր բանասերները՝ գիտական տեսակէտով •

Ա. Ջ.

digitised by

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ՊՈԼԻՏԻԿՈՍ

Անոր համար որ օր մը մեր ազգային ու գրական ժամանակակից կեանքին պատկերը պիտի ուզէ գծել , Արփիար Արփիարւանի ղեկը ամենէն դժուարը պիտի ըլլայ Նկարելու • Իրեն ի նպաստ ըսելու շատ բան կայ , — մեր գրականութեան մէջ իր սեղը ընդարձակ է եւ կարեւոր , — բայց և , ո՛րքան բան իրեն ղեմ • Այն չարածճի պարկը որ հսկած է իր օրորոցին վրայ , անոր մէջ թափելով քանի մը ամենասիրուն ձիւրքեր , անոնց հետ հոս սողունկեցուցած է նաեւ ծանր թերութիւններ , որոնց մին , գլխաւորը , — նկարագրի պակասը , կամ թիթեւսոյիկութիւնը , — կ'եղծանէ յաճախ ինչ հրապոյր որ ունին այդ ձիւրքերը , եթէ իր այդ մտաւոր բարդ կազմուածքով , Արփիարեան նախընտրած ըլլաւ քամին գրագէտ մը , ֆանթեզիսթ մը ըլլալ տակ , ոչինչ պիտի ունենանք իրեն մեղադրելու • Իր թիթեւութիւնն իսկ յատկութիւն մը պիտի դառնար , — ինչպէս որ է իր զուտ երգիչական էջերուն մէջ , Բայց Արփիարեան ուզած է ժողովրդի առաջնորդ ըլլալ , հրապարագրի զեր կտուարել , ու թիթեւութիւնը հոտ տկարութիւն մըն է , յաճախ՝ յանցանք , ու մերթ՝ նոյն իսկ տճիւր •

Բմածին գրագէտէ մը շնեք պահանջեր հոովմէական ամբողջութիւն մը նկարագրի , սկզբնաւորներու կուռ հաւատարմութիւն , կը սպասենք որ մեզ հմայէ իր հեգնութեան կամ խանդադատանքի ըողպէական շողեւններով , եւ իր փոփոխականութիւնները հրապոյր մը աւելի կրնան ըլլալ իր գործին • Բայց հրապարակագիր մը պարտաւոր է համոզուած մարդ մը , սկզբնաւորներու վրայ կատակ չվերցնող միտք մը , « լուրջ » խառնուածք մը ըլլալ , Հասկանալի է որ նոյն իսկ հրապակագիր մը կարծիք փոխեմարդս սխալական էակ մըն է , եւ երբ նոր ապացոյցներ կը հաստատեն կարծիքը մը սխալութիւնը , ագին մարդը պարտաւոր է փոխել իր կարծիքը • Բայց լուրջ՝ մարդուն մօտ այդ փոփոխութիւնը կը կատարուի մեծ ճիգով մը , հին ու նոր փաստերուն միջեւ դժուակ պայքարէ մը յետոյ , եւ փոփոխութեան պատճառ

A.R.A.R.@

ները յատկաօրէն ու ամբօրէն կը յայտնուին, ինքզինքնին կ'որգարացնեն հասարակութեան աչքին Արփիարեանի մօտ՝ կարծիքի փոփոխութիւնները կը կատարուին « օրինմանթիւրաֆ » ի պատկերներու յովորդութեան արագութեամբը, եւ առանց չքմեղացնող խորին փաստերու: Հովը կը փչէ, եւ Արփիարեան կը դառնայ, ինչպէս « Ժիրտէթը » տանիքներուն վրայ: Քանի մը օրինակ տանք. 6-7 ամիս առաջ, « Լուսաբեր » յին մէջ Արփիարեան առաջարկեց որ Հայերը խնդրեն Եւրոպայէն ռուս կայսերական ընտանիքէն իշխանի մը, այսինքն մեծ-գութիւն, մը Հայաստանի կուսակալ անուանուիլը, երկու ամիս յետոյ միեւնոյն Արփիարեանը արձագանք կը հանդիսանար Շիրակի խմբագրութեան մէկ ուրիշ առաջարկին, այն է խնդրել Եւրոպայէն որ իշխան Լուի Նափոլէոնը Հայաստանի կուսակալ կարգուի, եւ կ'աւելցնէր՝ « Արցնի » ռուս կայսերական ընտանիքէն անդամ մը » ըսելով իշխան Նափոլէոնը կը հասկնայի եւ . . . » Ուրիշ օրինակ. Սուլթանին զէմ կատարուած մահափորձէն յետոյ, Արփիարեան միակ հայ հրապարակագիրը եղաւ որ դատապարտեց այդ աւարը իբր միասակար Հայութեան, եւ մինչ ոչ մէկ հայ կուսակցութիւն անոր հայրութիւնն ստանձնող ո եւ է յայտարարութիւն չէր ըրած, մինչ Տր. Ապտուլլահի պէն Թուրքեր զայն Թուրքերու վերագրող յօդուածներ հրատարակած էին, ելաւ մասնաւոր ընել Լիմանի ափերուն վրայ սիկարիթիւն ծխող անոր հեղինակները . . . (հոտ՝ արդէն թեթեւութիւնը կը յայտնուէր իր ամենէն տխուր ձեւով). արդ՝ երկու ամիս չանցած միեւնոյն Արփիարեանը սքանչացմամբ կը գրէր՝ միեւնոյն մահափորձի մասին՝ « Թուրքերո՞ւն էր միացեր ատանկ յանդուգն փորձ մը ընել . եւն . . . հայ պահպանողականները որ հայ ժողովուրդը կ'արհամարհէին, այդ օրը տեսան թէ Հայը ինչեք կրնար նենգի նոյն իսկ Սուլթանին երեսին . . . եւն » Ուրիշ օրինակ. Գահիրէի Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան հիմնադրութեան առաջին լուրը տալով « Լուսաբեր » ին մէջ, Արփիարեան ամենէն թացիկ հիացման, ամենէն խաղիկ խանդաղատանքի չեւտերով փառաբանեց այդ Միութեան երեսու մը՝ իբր փանաէ մը Հայութեան բոլոր ցեւերուն, եւ մինչեւ իսկ անոր անունը իր անունը դրաւ:

գործակաւն » իսկ վերադիրը գովարանեց, քննադատ լուսամտիկի մը նմանցնելով որ խոհեմաբար պիտի ռեզդէր այդ կենսաբեր կանթեղին լոյսը: Երկու ամիս յետոյ՝ « Մշակ » ին մէջ, միեւնոյն Արփիարեանը սկեպտիկ ու նեղական տողեր կը նուիրէր այդ նոյն Միութեան, « բարեգործական » վերադիրը կը քննադատէր, եւ այդ « աղայական » խմբագրութենէն մեծ բարիք մը չէր յոսար . . . Այս օրինակները զեռցոյց կուտան կարծիքի փոփոխութիւններ գէթ երկու ամեռան միջոցի մէջ կատարուած. կան Արփիարեանի մօտ մտքի յիշկալներ՝ մէկ շաբաթուան, մէկ օրուան մէջ կատարուած. Արփիարեան ունի յօդուածներ որոնց սկզբը եւ վերջը իբրեւ. արամագծօրէն հակառակ զաղափարներ կը յայտնեն միեւնոյն նիւթին վրայ, — իբաւ է թէ մրշտ արտադրութեան ոլորուն, ճարպիկ, հրապարհիչ ու զուարճալի ոճով մը, որ կարճատեւ ընթերցողներուն աչքին անդադրի կը դարձնէ այդ հակասութիւնները:

Այս փոքրիկ յառաջաբանէն յետոյ, գանք աչք մը նենգելու այն երախայական — ու հակասական — քննադատութեանց վրայ զոր Արփիարեան բանաձեւած է Շիրակին մէջ Ռուսիա եւ Հայերը ուսումնասիրութեան աստիճ. երբեք Արփիարեան այդ գերագոյն կատարելութեան չէր հասցած իր մտաւոր թեթեւութիւնը որ — կը խոստովանիմ — ընտելեան հրաշալիքներէն մին ըլլալու չափ եզական աստիճանի մը կը հասնի այդ մարդուն քով, — եւ կը զարմանաւ թէ ինչո՞ւ օգապարհին հարցը վերջնապէս լուծելու համար մասնագէտները չեն գործածեր Արփիարեանի ուղեղային կազմէրեւ թեթեւագոյն մարմինը որ կայ աշխարհիս մէջ:

Յաւալին այն է որ այդ «կազմ» ին միակ յատկանիշը թեթեւութիւնը չէ, այլ եւ անմաքութիւնը. Արփիարեանի մէջ նկարագրի պակասին կը միանան — թերեւս անկից ծնւելով — անխնայատեթեւութիւնը, գիտակից ու չարամիտ խեղաթիւրմանց, թունաւոր սպրգունքներու ամբողջ հոյովը պաշարուած:

« Ռուսիա եւ Հայեր » ուսումնասիրութիւն կրնայ ունենալ իր թերութիւնները, իբր անճշգրտութիւնները, — զիս անսխալ կարծիքէ

զոր անոր կարելի չէ վերագրել, անոր մէջ յայտնուած զազափարնիւուն նորութեան պակասն է. եթէ ծանօթ բաներու կրկնութիւն մը ըլլար այդ գրուածքը, տասնհինգ-քսան յօդուածի ծնունդ չէր տար. արդ, Արփիարեան ամենայն պաշարիւնութեամբ կը յայտարարէ թէ « յօդուածակիրը իր կարգին կուգայ կրկնել կարծիք մը որ առ տասն տարի է ամենուին բերանը կը պտտի ու կը պտտուի » թէ « Թուրքը Հայ ազգը ուզածին պէս կը կայծակահարէ, որովհետեւ Ռուսը իր շանթարգելը Հայուն գլխուն վերեւ տնկեցուցած չէ », եւ զարմեալ « իր տեղեկատուութեանց մէջ նոր բան մը չի յայտնուած, եւ ճոր քան մըն ալ չի գրեւ, եւն. » թիթեւութեան տարապայման ամենուին մը պէտք է՝ այսպիսի անպատկառ ուբացումի մը համար. բայց «կազ»ին թիթեւութենէն յետոյ եթէ անոր թոյնն ալ կ'ուզէ ճանչնալ, տեսէ՞՞ օրինակի համար՝ առ Ֆրազը, « բայց եւ այնպէս « Ռուսիա եւ Հայերը » հանրագիտակ յօդուած մըն է, ճարպիկորէն յօրհեւած, որ երբ արհեստագործ սքողարմէն թիթեւան, ներքեւի մերկոյթը աչքերուդ առջեւ պարզապէս Հայ ազգին դէմ փութսիջ մը՝ որ է անբասնանգիր՝ կը սնանկաւորի. » ուրիշ տեղ մը, նորէն, « Հայ ազգին դէմ Պ. Զօպանեանին ամբաստանութիւնները, եթէ երբեք քիչ մը ճշմարտութեամբ ծանրանային, տարակոյս չկայ թէ հայ ազգը ջաղդները կտորտողները, կատարեալապէս արդարացած, ձեթի պէս ջուրին երեսը պիտի լլուլէին, ըսենք՝ արեւմտի երեսը. » Ամէն պարկեշտ մտքով ընթերցող որ յօդուածն կարդացած է, շատ լաւ գիտէ որ ան « հայ ազգին դէմ ամբաստանութիւն չէր, այլ « ճշմարտութիւնն հայ պոլիտիկոսներու թաքթիքին ». իրական « հակահայ փութսի » ղ մէկ անգամ մը միայն երեւցած է հայ մամուլին մէջ, յօդուած մը՝ 16 տարի առաջ Պոլսոյ Մասնախմբ. մէջ հրատարակուած, եւ որ կ'ըսէր թէ « Հայ ազգին ցեղային գլխաւոր յատկանիւնն է մատնիներ արտադրել ». այդ յօդուածին հեղինակն էր Արփիար Արփիարեան, իմ ուսումնասիրութիւնս իրեն նպատակ ունէր պայցուցանել թէ՛ իր պատմութեան մէկ որոշ շրջանին հայ ազգին քաղաքական գործիչներուն մեծ մասը (եւ ոչ թէ ամբողջ հայ ժողովուրդը ինքն իսկ՝ որուն ընազգական ճշգրտաւ

տեսութիւնը մասնանիշ ըրած եմ) սխալ թաքթիքի մը հետեւած է. ազգասիրական անհրաժեշտ պարտականութիւն է՝ ցոյց տալ ժողովրդի վարիչներուն քաղաքագիտական սխալը, երբ համոզուած ես որ սխալ կայ. համոզուած ըլլալով սխալին, ծածկել զայն, չըմեղացնել, շոյել ժողովրդին ինքնասիրութիւնը, եւ խորել զայն, հաս ինչ որ պիտի ըլլար վարմունք մը իրականօրէն « սեւափայլ ». Իսկ թէ իմ այդ կարծեցեալ ամբաստանութիւնս կարող է արդարացնել հայ ժողովուրդը ջարդողները, Արփիարեանին ամբողջ վրտածութիւնը պէտք է այսպիսի բան մը ըսելու համար. յօդուածին յետնեւերկու էջերուն մէջ տող մը չկայ որ այդպիսի հատարածութիւնը թիթեւագրէ. հայ վարիչներուն սխալ թաքթիքը ոչ Թուրքերուն զազանութիւնը կ'արգարացնէ, ոչ առաւ դիւանագիտութեան ապուշութիւնը եւ անարտոթիւնը (եւ ասիկա որդապէս ըսած եւ ապացուցած եմ ուսումնասիրութեանս մէջ) :

Արփիարեան չի շատանար հակահայ փութսիւնը վերադրելով ինքի, այլ եւ կ'երեսակայէ թէ « սուտեր գլորելու » կարող եմ այդ սեւափայլ դատը պաշտպանելու համար. Վարդ Պատրիքօֆ Պոլսոյ 890ի ցոյցէն ամիս մը ետքը եւ կած է եղբի Պոլիս եւ հետեւաբար չէ մասնակցած այդ ցոյցին։ Ես սովորութիւն չունիմ ստույթսելու, ատիկա Արփիարեանին ամենէն փայլուն մասնագիտութիւններէն մէկն է, եւ փափաք չունիմ իր զափնինները ճակտէն խելու։ Եթէ Վարդ Պատրիքօֆի Պոլիս հասնելու թուականն իրօք այն է զոր կուտայ Արփիարեան, կ'ընդունիմ որ սխալ տեղեկութիւն մը գործածած եմ յօդուածին այդ կտորին մէջ, սխալ՝ ուրուն զին մղեց « Գործիչ Էնթրիքէն » իմ 1905 նոյ. 24ի թիւին մէջ Պ. Տ. Էյմասեանին նամակը, ուր Պ. Պատրիքօֆ ներկայացուած էր իբր ակադեմիկոսի իմ Գաղափարներ Յոմ-Գափուի ցոյցին. » Եթէ իրօք սխալ կայ այդ մասնագիտութեան մէջ, — եւ անկարելի չէ, — այդ սխալը չի ցեր սակայն իմ թեզին հիմնական զաղափարին ապացուցումը. կարեւորը՝ Հնչակեան ծրագիրն է, եւ Հընչակեան վարիչ Վարդ Պատրիքօֆին՝ Հնչակեան առաջին ցոյցէն անմիջապէս յետոյ ըրած յայտարարութիւնն է, եւ ոչ թէ Պատրիքօֆի այդ ցոյցին կարարման միջոցին Պոլիս գտնուած ըլլալը կամ չըլլալը. @

Նոյն նիւթին չորսը դարձող ուրիշ յօդուածի մը մէջ, Արքիեպիսկոպոս Կոնստանտինոպոլիսէն հայկական կաթողիկոսութեան հետեւեալ արհամարհական կարծիքը կը ցուցնէ հայկական « դիմումներու » մասին . « Պետութիւնները մեր պաշտօնագիրն կամ սպառնալից դիմումներուն կարօտ չեն իրենց ընելիքը որոշելու համար : Աւելորդ է լսիլ որ խառնուրդի միջոցով պարագային համար չէ երբ զէնքը զօրութեամբ կրնանք լրջօրէն դժուարին կացութիւն մը ստեղծել, ինչպէս Չէլթուսի սպառնալուքները ստեղծեց : . . . Եւրոպան մինչ խելք սորվելու ցանկացող չէ : Եթէ ուսն եւ թուրք պատերազմէն ի վեր ի նպաստ Հայոց եղած հետապնդանք միջամտութիւնները մաքրելիս բերնը, առանց դժուարութեան կր տեսնենք որ մեր կարծիքները, փափաքները, պահանջումները իմանալու կամ նկատողութեան առնելու պէտք մը տեսնուած չէ : . . . Երբ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը 18րդ յօդուածով մը Ռուսացմէ Հայաստանի գրաւումը կ'ապահովէր, բարեկարգութեան խորհրդով, չհարցուեցաւ Ներսէս Պատրիարքին թէ Հայոց ինչ տեսակ բարեկարգութիւն հաճելի է : . . . Պիւրիի ճուղ յօդուածին, Ներսէս Պատրիարքին ներկայացուցիչները անտեղեակ կը մնային : Հետեւինք տարած ծրագիրներուն վրայ ուշադրութիւն դարձնող մը չը գտնուեցաւ : Վեց պետութիւնները 1880 Սեպտեմբեր 7ին երբ Պոլիս Հայաստանի բարեկարգութեան ծրագիր մը ներկայացուցին Դրան, նախապէս Ներսէս Պատրիարքին բան մը չարցուցին . իրենք զրեցին, իրենք աւրեցին : Երեք պետութեանց դեսպանները երբ բարեկարգութեան 1895 Մայիս 11ի ծրագիրը կը պատրաստէին, Հայոց Պատրիարքին, որ իզգիւրեան էր, բան մը հարցնելու պէտքը չտեսան : »

« Դիմում » ներքոյ սպարդիւն հոգեկիւր բաւական չհամարելով, Արքիեպիսկոպոս զանոնք աղետաբեր ալ կը նկատէ : « Վերջին ութ տարւոյ տարուան մէջ Հայաստանի ժողովուրդը ընթացիկ, սովորական աղէտներէն դուրս, նաեւ ասան ասան մասնաւոր կոտորածներ կրեց եւ թայաններու ենթարկուեցաւ : Այդ պատահարներուն թուականները եթէ քննենք, պիտի տեսնենք թէ անոնք ընդհանրապէս Եւրոպայի կամ Ամերիկայի դիմումի թուականներուն կը դուրս գային : Օրինակ . « արեւ. ձեռք Ռուզվելթի

դիմում » կ'ըսէ Սուլթանը, գրաւելով Կիլիկիոյ մեր եկեղեցեցապատկան հողերը : »

Այս բոլորը սխալ է եւ աղայական : Հոս չեմ յամենար յիշեցնելու թէ միեւնոյն Արքիեպիսկոպոսն անցեալին մէջ տասն անգամ ջատագոված է դիմումներու, գիւնարդտական գործունէութեան կարեւորութիւնը, եւ՝ գալով հայ տարրին արեւելեան հարցերու մէջ ունեցած նշանակութեան՝ դեռ 9—10 ամիս առաջ ինքն իսկ Հայաստանը Մոնթենեկոյի եւ բաղդատէր, որ, թէպէտ փոքր, բայց բաւ տուած է Ալեքսանար Գին . « Եւրոպայի մէջ մէկ դաշնակից մը ունիմ, Մոնթենեկոյն » : Պիւրիի դիմում տամ որ դիմումները կարելի չէ կոտորածներու կամ թալաններու ուղղակի շարժառիթ նկատել, եւ թէ անոնք պատեհ ըրալէն՝ ու լաւ ձեւով կատարուած՝ կրնան մերթ արդիւնաւոր ըլլալ՝ որոշ չափով մը : Ամենատեղեկ կատակ մըն է բաւ թէ՛ Ռուզվելթի եղած դիմումին արդիւնքն է Կիլիկիոյ եկեղեցեցապատկան կալուածներու գրաւումը . այդ երկու դէպքերը կապ չունին իրարու հետ. Ռուզվելթի դիմումը մնաց ապարդիւն, բայց Կիլիկիոյ կալուածներուն հարցը շարունակելու գոյտ թիւն ունէր, այդ կալուածը պիտի գրաւուէր՝ եթէ Ռուզվելթի դիմումն եղած չլըլար ալ : Ընդհանրապէս պատահած են դէպքեր, ուր դիմումները առաջին առած են աղէտներու . օրինակի համար, 1901ին, Այնթապի սպանդնոցը կոտորածը տեղի ունեցաւ՝ դիմումներու չնորհիւ որոնց հետեւանքով Փրանսական նաւաւորմ մը դնաց Մերսին . անկից առաջ, նմանօրինակ դիմում մը՝ նոյնքան յաջող արդիւնք ունեցած էր Հաճընի համար : Ասիկա այնպիսի ճիշդ է որ ինքն իսկ Արքիեպիսկոպոսն միեւնոյն յօդուածին մէկ ուրիշ մասին մէջ կ'աւելցնէ՝ « Բողոքարկութիւնները, դիմումները իրենց օգուտները կ'ունենան մասնաւոր պարագաներու մէջ : Այսպէս, երբ անցեալ Յուլիս 21ի մահափորձէն յետոյ, կոտորածներու վախերը տիրեցին, տարակոյս չկայ թէ յուզումը, իրարանցումը մեծապէս նպաստեցին ահեղ արեւմտաւորութեանց առկուրդ առնելու : » Փակագծի մէջ ըսեմ, ասկայն, որ եթէ մահափորձէն յետոյ չար տեղի չունեցած, Արքիեպիսկոպոսն արեւմտական պատու կնկան վանաստեղծ չէր առոր պարագայը այս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կառա-

վարութեանց՝ որոնց մօտ գիմուհիներ եղան՝ ձեռք առած լուրջ միջոցները ։ Կոտորածներ արգիյե-լու համար եղած դիմուհիներ ուրեմն, եթէ չատանգամ ապարդիւն կրնան մնալ, — ա՛լ ատոր հաղառակը կ'ընէ, — կրնան նաեւ երբեմն ար-գիւհաւոր ըլլալ, իսկ աղիտաբեր երեքը, հետեւ, արատ պարտք մըն է այդպիսի դիմուհիներ ընել միշտ ։ Գալով « գիւհաւորական գործունէութեան », այսինքն Հայոց ազգային գտան իսկ ար-մատապէս լուծելու ձգտող գիմուհիներու, անոնք ալ աւելի արդիւնաւոր կրնան ըլլալ եւ եղած են, քան ինչ որ կը կարճէ Արփիարեան ։ Պա-րապ խօսք է թէ Եւրոպայի մէջն պէտք չունի խելք սորվելու ։ Եւրոպացի ամենին մեծ քա-ղաքագէտն իսկ ուշագրութիւն կ'ընծայէ ամե-նախոնարհ ազգի մը ներկայացուցչին թելադ-րութեանց, երբ այդ ներկայացուցիչը գիտէ ուշիմ, բարեղէպ կերպով ներկայացնել հարցը, ազգի իր անձին ու իմացականութեան հրա-պարդով, հաղորդել նոր, անտիպ տեղեկութիւն-ներ, ցոյց տալ ինչ որ իր պաշտպանած գաղտնի մէջ կայ նպատաւոր իր անհրաժեշտ այն մեծ պե-տութեան որուն կը դիմէ ։ Մեծն Պետրոս մտիկ ըրաւ Խարայէլ Որին, եւ շատ բան սորվեցաւ անկից, եւ այդ հանդիպումն յետոյ է որ գծեց իր արեւելեան քաղաքականութիւնը Մեծ Դուքս Նիքօլան մտիկ ըրաւ Ներսէս Պատրիարքը, եւ Ներսէս Պատրիարքի այցելութեան ուղղակի արդիւնքն է Սան Սթէֆանօյի դաշնագրին 16րդ յօդուածը ։ Անշուշտ, Մեծն Պետրոս, ոչ ալ Մեծ Դուքս Նիքօլան տառապէս չընդգրկեցին իրենց եղած թելադրութիւնը, անոր մէջէն ասին ինչ որ իրենց շահուն համաձայն էր, եւ շատ բնա-կան է այդ, բայց « դիմումը » ունեցաւ իր ար-դիւնքը, չհաւաւոր Ռուսիոյ բայց եւ չհաւաւոր Հայուն, եւ որ՝ իտէալական արդիւնքն չըլլա-լուն համար՝ արդիւնք ըլլալէ չի դադրելու Ճիշդ է որ 1880ին եւ 1895ին բարեփոխականաց ծրա-գիւր պատրաստող գիտականները ծրարելն պատ-ճէնը Հայոց Պատրիարքին հաւանութեանը չեն թարկելոյն, բայց այդ երկու պարագային ալ՝ ծրարեցին ուղղակի դաշնադրին եւ Հայոց գոր-ծունէութեանը, 1880ին՝ Ներսէս Պատրիարքի գիմուհիներուն, 1895ին՝ յեղափոխական շարժ-ման, իզմիլեան Պատրիարքի դիմուհիներուն, Եւրոպայի Հայոց գիւհաւորական ճիգերուն ։

Այդ բոլոր իրողութիւնները ուրեմն, մեր զըլ-խուն վրայէն, առանց մեր ո եւ է մասնակցու-թեան կատարուած բաներ չեն, այլ ուղղակի արդիւնք հայ ճիգին ։ Իսկ Պերլինի Վեհաժողո-վին առեւ, հայ պատգամաւորները անմասն չեն գտնուած 61րդ յօդուածի խմբագրութեան մէջ, եւ եթէ չեն կրցած ձեռք ձգել որ ան ունենալ աւելի դրական, գործնական հանգամանք մը քան ինչ որ ունի, գէթ նպաստած են — ինչ որ Պ. Ջերազ ապացուցուց — յաւելմանն անոր վերջին պարբերութեան՝ առանց որուն ան բո-լորովին օգային յօդուած մը պիտի ըլլար ։

Ուսումնասիրութեանն նուիրուած երրորդ յօդուածի մը մէջ՝ որ « Ամուճան » ամսորսը կը կրէ, 16րդ յօդուածին 61րդի փոխարկման եւ ատոր յարակից հարցերու մասին կը գտնուին տողեր ուր թեթեւամտութիւնն ու չարամտու-թիւնը տեղի կուտան ամենին ողբալի տկարա-մտութեան ։ Արփիարեան ունի շատ իկրու-թիւններ, բայց կարելի է ըսել թէ ապուշ է . սակայն թերեւս մտաւոր րոպէական թիմ-րութեամբ մը՝ իր յօդուածին այդ կտորին մէջ երեւան բերած է ցաւալի — եւ զարմանալի — թուլացում մը իմացականութեան Ահա ինչ որ կը գրէ . « Պ. ար Մուի . . . 1904ին « Ռովիւ տէ տէօ Սմոտ »-ի մէջ իր յիշատակները նրատա-րակեց, որո՞ք կը հաստատեն թէ Սան-Սթէ-ֆանօյի դաշնագրին ջնջմանը համար ոչ Անգլիա ոչ ուրիշ ոչ է պետութիւն ո եւ է միջամե-տութիւն մը ըրած է » ։ Ալիարհին ո եւ է Մուին չի կոնար ապացուցանել այսպիսի բան մը, այն պարզ պատճառով որ հանրաճանիթ իրողութիւն մըն է՝ Սան-Սթէֆանօյի դաշնագրին « ջնջուած » լլլալը . Պերլինի Վեհաժողովին գումարուում, կատարուած՝ Անգլիոյ նախաձեռնութեամբ՝ իրեն ուրիշ նպատակ չունէր բայց եթէ ջնջել Սան-Սթէֆանօյի դաշնագիրը եւ անոր տեղ դնել նոր, փոփոխուած, արեւմտեան պետութեանց (եւ մաս-նաւորապէս Անգլիոյ) շահերուն համաձայն՝ դաշ-նագիր մը ։ Բնականաբար, որքան ալ զօրեղ ըլլար, Անգլիա չէր կրնար ամբողջապէս չքա-ցնել ինչ որ Ռուսան վատակած էր իր յաղթու-թեամբ եւ բանաձեւած Սան-Սթէֆանօյի դաշ-նագրով . փոփոխեց կամ ջնջեց անկից՝ ինչքան որ կրցաւ . Գալով մասնաւորապէս 16րդ յօդ-ուածին, հաւանական է որ՝ ինչպէս Պ. Ջերազ

յայտնեց՝ եթէ Անգլիոյ մնար, բուրորովին կը
կը ջնջէր զայն . եթէ չայդողեցաւ ջնջել, գէթ
իր բոլոր կրցածն ըրաւ հանելու համար անկից
ինչ որ անոր գործադրութեան լուրջ երայիթը մը
կը կազմէր, այսինքն յօդուածին առաջին պար-
սկերութիւնը՝ որուն համեմատ առաւ բանակը
Հայաստանին պիտի ելլէր՝ բարենորոգմանց
գործադրուելէն յետոյ : Տարապալման տղայա-
մատութիւն պէտք է կարծելու համար՝ ինչպէս
կ'ընէ Արփիարեան՝ թէ Ռուսիա, պարզ վե-
հանձնութեամբ, եւ յօժար արտով՝ որոշեց իր
բանակը քաշել թրքական Հայաստանէն . « Այս-
պէս, կ'աւելցնէ Պ. Արփիարեան, կը տեսնենք
թէ, Սան-Սթէֆանօյի դաշնագրին անխական
Պուրքիոյ հողերուն վերաբերեալ խնդիրները
Վերսալիոյ մէջ բնա խնդրի առարկայ չեն
եղած » : Չեմ գիտեր ո՞ր « կը տեսնէ » Ար-
փիարեան այսպիսի անհեթեթ հաստատում մը
արտածող ու եւ է փաստ . յայտնի է որ Վեհա-
մոզովին մէջ 16րդ յօդուածը երկու անգամ
խնդրոյ ներքեւ եղած է(1) . Անգլիա պնդած է
ջնջել առաջին ֆորաքը . Ռուսիա շանացած է
զայն պահպանել . Պիզմարը ինքն իսկ միջամ-
տած է՝ եւ դիտել տուած է թէ առանց այդպիսի
պայմանի մը՝ բարենորոգմանց գործադրութիւնը
իրականախի չի նկատեր . վե-՛յ ի վերջոյ այդ
ֆորաքը ջնջուած է, եւ 61րդ յօդ. վերջին ֆորաքը
գրուած է որ իրաւունք կուտայ եւրոպական վեց
պետութեանց՝ հսկել բարենորոգմանց գործադ-
րութեան վրայ : Պ. տը Մուրի, այն կտորին մէջ
զոր իր թէզին իբր պացտոյց կը յիշէ Արփիարե-
ան, ոչ միայն չ'ըսեր ինչ որ Արփիարեան
կը կարծէ հոն տեսնել, այլ ճիշդ հայտնակը՝
« . . . ինչ որ ալ ըլլայ, Կորչաքօֆ իշխանը,
իր տիրոջը արժանաւորութեանը նախանձա-
խնդիր, պատուոյ կէտ մը համարեց լիալիբ գու-
մարման մէջ նախաձեռնութիւնը ունենալ այն
զոհողութեանցը որոնց գիշանկի ՊԱՐՏԱՒՈՐ-
ՈՒՄԸ ԷՐ . Տեսարանը, նախապատրաստեալ
ըլլար թէ ինքնաբերական, մեծապէս վեհատե-
սի ներկայացաւ . . . Ժողովը իր խնդրութիւնը
յայտնեց, եւ այդ վախճանը միայն եւ միմիայն
Ջարին մեծանշանութեանը պարտական ըլլալուն

(1) Այդ մասին յատուկ յօդուածով պիտի խօսիմ
ուրիշ անգամ :

համոզուած կամ ոչ, Կորչաքօֆ իշխանը շնոր-
հաւորեց եւ իր վաւերացումը անմիջապէս տը-
ւաւ : »

Կորչաքօֆ իշխանին հրապարակային յայ-
տարարութիւնը թատերական արտայայտութիւ-
նին էր այն համաձայնութեան որուն յանգած
էին, Համաժողովին ընդհանուր նիստերուն
մէջ տեղի ունեցած վէճերէ յետոյ՝ Անգլիոյ եւ
Ռուսիոյ լիազօրները՝ մասնաւոր բանակցու-
թիւններով . Անգլիա այլ եւս չէր կրնար « պըն-
դել », որովհետեւ ամէն ինչ որ կրնար խել
Ռուսիոյ շահած արդիւնքներէն խլած էր, եւ
Ռուսիա ոչ մէկ մեծանշանութիւն չունէր ցոյց
տալու, քանի որ կ'ընդունէր զօհողութիւններ
զոր « պարտաւորուած էր » (տը Մուրի բառե-
բով) ընդունելու :

Կարգացածը չհասկնալու միեւնոյն անկա-
րողութիւնն է որ ցոյց կուտայ Արփիարեան՝
հետեւեալ ծիծաղելի հեղուութեան տողերը նուի-
րելով ուսումնասիրութեանն մէկ կտորին . « Պ.
Չօպանեան զաւելչտականին վերաբոյն բնագա-
ւաւները կը աւաւռնի երբ իտալիոյ միւսակէտն
յալողմարը համար Գափուրին արտաքին քաղա-
քականութիւնը մեզի մտատիպոր կ'աշարակէ,
եւ մեզի դարձեալ կը մեղադրէ որ այդ իմաս-
տուն քաղաքականութիւնը մերինը չըլլին » :
Արփիարեան զաւելչտական կը գտնէ իմ այդ
նկատողութիւն, որովհետեւ « այն ժամանակ-
ունան իտալիոյ եւ մեր հիմակուն Հայաստան-
նին միջեւ բաղդատութեան եզր մը կարելի չէ
մտքէ անցնել », իտալիան իր ծրագրին յաջող-
ման համար ունենալով շատ աւելի նպաստաւոր
եւ զգական պայմաններ քան Հայաստանը՝ Արդ,
ես ե՞րբ եմ ըսեր որ Հայերը պէտք էր կապու-
րէն ընդօրինակելին Գափուրի ծրագրերը . ես
ըսած եմ միայն որ Հայ ազգային զապիլ վա-
րիչները ունենալու էին այն « ճարպիկ », ճկուն,
օտար ուժերը իր գաղթն գործածելի գիտցող
թաքիթը, զոր ցոյց տուաւ Գափուր իտալիոյ
վերականգման գործին մէջ . ճիշդ որովհետեւ
Հայերը շատ նուազ ամուր ու նպաստաւոր
պայմաններ ունին քան ինչ որ ունէին իտալա-
ցիները, պարտաւոր են Գափուրեան ճարտար
ու խորամանկ « քաղաքականութիւն » իբր
սկզբունք, իբր ուղեգիծ ընդգրկել :

Այսքանը կը բաւէ, կարծեմ, «պոլիտիկոս» Արփիարեանին արեւելք ցոյց տալու համար, կարելի է իր երևը յօդուածներուն ամէն մէկ ֆորաքը պայտիսի վերլուծման մը ենթարկել, արդիւնքը միեւնոյնը պիտի ըլլայ: Աւելորդ է այդ նեղութիւնը յանձն առնել: Անցնինք «էս-թախիկոս» Արփիարեանին:

(Շարունակելի) Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ.

ՃԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՒՍԳԱՅԱՆԴԵՍ

Ի ՓԱՐՏՁ

Փարիզի Հայկական Միութեան Նախագետ-նութեանը եւ նախընթացի կազմակերպուած հայ երաժշտական շուաքահանդէս մը տեղի ունեցաւ 'Իեկտեմբր' 1ի շաբաթ իրիկունը՝ Salle des Agriculteursի մէջ: Երկիւյթիք փայլուն յաջողութիւն ունեցաւ չորսուս մեծահուն երա-ժիշտ Կոմիտաս վարդապետին թանկագին աշակ-ցութեանու Կոմիտաս վարդապետ, որուն անունը ծանօթ է Անանիոսի ընթերցողներուն այն յօդ-ուածով զոր այս էջերուն մէջ նուիրած ենք իր տաղանդաւոր գործունէութեան, հաճեցաւ՝ հայ-կական Միութեան խնդրանքով՝ կազմել երե-կիւյթին յայտապիրը՝ իր ձայնագրած կտորներով, եւ ղեկավարել իտրիքը:

Չորսուած կտորներն էին, ժողովրդական երաժշտութեան համար, Սիփանայ Դաշեր, Հնով արիփ, Այաքեազ սարն անպէտ ա, Մեք զրակը խնկի ծառ, Անճառեկ եկաւ շաղպեկ, Չիւնար եւ ինտանայ մի, Արի արի քն մասազ, Թոյ արա, եգո ջան, Միտանի ծառ, Իմ յինարի եարդ, Դարուն ա ձիւն ա արեկ, Կոտնի, Լուս-նակն անուշ, Անպէտ ա ձիւն չի գալի, Հաք-թան, Բեքեր, ցոյէր իմ եարդ, Սարտի վրով զնց, Էս գիշեր յուսր սեւայ, Օտոր (Ահնայ), Զիզ տու ջաշի. եկերեցական երաժշտութեան համար՝ Հայր Ան, Տիրամայր, Տեր ողորմես, Յիշատցաւ, Խորհուրդ խորիկ, Հաւիւն իմ պաշ-տառ սեւի, Ո՛վ զարմանայի, Գեւ մի զարեու-րի, Այսօր ձայնն հայրական:

Աստղմէ, « Հով արեք », « Չիւնար ես », « Տիրամայր », « Հաւիւն », « Տեր ողորմես », « Դարուն ա ձիւն ա արեկ », « Կոտնի », « Իմ չի արի եարդ », « Միտանի ծառ », « Լուսնակն անուշ », « մենեք, (դաշնակի կամ ոմանք խմբի ընկերակցութեամբ), « Հարթան » զուգերգը, եւ « Այաքեազ սարն անպէտ ա » ու « Բեքեր, ցոյէր », միաձայն երգուած, զաղափար տունին փարիզեան հասարակութեան՝ հայ երաժշտու-թեան մասին այնպէս ինչպէս այն ժողովուրդը զայն յղացած է եւ կ'երգէ, իսկ միւս կտորները չորս ձայնի համար դաշնակուած, եւ որոնց մէջ

եղանակին ինքնութիւնը միշտ անեղծ կը մնար սակայն, զաղափար կուտային թէ՛ հայ երա-ժշտութեան եւ թէ՛ Կոմիտաս վարդապետի անձնական գեղեցիկ տաղանդին վրայ: Օր. Մար-գարիտ Բաբայան, ՊՊ. Մուղունեան եւ Շահ-Մուրատեան (1) երգեցին, զմայլելի կերպով, « մենեքները », եւ Օր. Շուշիկ Բաբայան՝ դաշ-նակի վրայ նուագեց, ճարտարօրէն, Մոյլ շորու-րը եւ Երևանի բոլոր-արարու եղանակները Կոմիտաս վարդապետ ինքն իսկ երգեց, եւ ինչպէս ինքը միայն գիտէ երգել, Տիրամայրը եւ Հաւիւնը Հասարակութիւնը բուռն ծափերով ընդունեցաւ այդ բոլոր կտորները եւ անոնցմէ 5—6 հարց կրկնել տուաւ: Խմբիւրդները երգե-ւեցան խմբի մը կողմէ որ կազմուած էր Լա-մուրէօի եւ Բոլոնի նուագահանդէսներուն մաս-նակցող երգչներէ:

Պ. Չօպանեան արտասանեց բանախօսու-թիւն մը հայ երաժշտութեան եւ բանաստեղ-ծութեան մասին:

Սրար լեցուն էր խուռն բազմութեամբ, որուն կէսէն աւելին՝ Եւրոպացիներ էին. ներ-կայից մէջ կային ծանօթ անձնաւորութիւններ, ինչպէս Օփերայի տնօրէնը՝ Կայետա, Պուրկո-Տիւլլուարէ յայտնի երաժիշտը, Տիւլլուարէ Կոմիտաս վարդապետի ուսուցիչ, Մորիս Պուշոր բանաստեղծը, Տրարիւ-Մարտին քերթողու-նին, Օտոր թերթին աշխատակիցներէն՝ ՊՊ. Գոլ Կիւս եւ Փոլ Մուշնի, Փիէր Բիւրաք, Լուի Տիւ-միւր, բազմաթիւ ներկայացուցիչներ ֆրանսա-կան եւ օտար թերթիքու. Փարիզի ազնուական դասակարգէն՝ իշխանուհի տը Փոլինեաք, իշ-խանուհի Սիսթիրա, զերակոմս ա'ու.միւրէ, Մե-յէ, Մաքլեր, Էն, Էն:

Այս նուագահանդէսը խոր հանգիս պատճա-ռեց ներկայ եղող Հայերուն եւ անմոռանալի տպաւորութիւն մը թողուց Եւրոպացիներուն վրայ՝ Մեր յաջորդ թիւով՝ մանրամասնութիւն-ները:

ՅՕԳԻՒԱՆ ՄԸ ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ՄԱՍԻՆ

« Մերբիւր տը Ֆրանս » ամսագիրն իբ-նոյնմը. 15ի թիւին մէջ հրատարակեց Պ. Չօ-պանեանի մէկ ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը իրիմեան Հայրիկի ազգային ու գրական գոր-ծունէութեան նուիրուած: Այս յօդուածը գրե-ւած էր տարի մը առաջ:

(1) ՊՊ. Մուղունեան եւ Շահ-Մուրատեան վերջուս ընդունուեցան իբր աշակեալ Փարիզի Բոնափմարտը. 260 հոգիի մէջէն որ ներկայացած էին մուսրի մրցակիւն, 16 հոգի միայն ընդունուեցան. որոնք եկուրը Հայ:

Le Gérant: FRÉDÉRIC MACLER

Imp. D. DOGHRAMADJIAN
18, Rue des Gobelins, Paris.